

آموزش مهندسی زیستی

علیرضا منصوریان

پژوهشگر گروه خلاقیت و نوآوری دانشگاه صنعتی مالک اشتر

فاطمه حیدریان نائینی

کارشناس ارشد زیست‌شناسی

چکیده: مهندسی زیستی^۱ یکی از علوم بین‌رشته‌ای نوین است که در این علم ارتباط مباحث علمی - پژوهشی متقابل و کارآمدی از تداخل گرایش‌های مختلف مهندسی و زیست‌شناسی ایجاد می‌شود. اخیراً در اکثر کشورهای پیشرفته تمایل فراوانی برای اصلاح یا ایجاد برنامه‌های تحصیلی دوره‌های مهندسی زیستی پیدا شده است. مهندسی زیستی دارای مفاهیم و ساختارهای بسیار گسترده از دو جنبه زیست‌شناسی و مهندسی است. بعضی مواقع در ظاهر مفاهیم اساسی مهندسی و زیست‌شناسی با یکدیگر ناهماهنگ هستند که با ایجاد دوره‌های کارشناسی در این رشته نوین امکان درک متقابل رشته‌های زیست‌شناسی و مهندسی و استفاده از آن در حل ابداعانه مسائل صنایع مختلف کشور فراهم می‌آید. در این دوره تحصیلی موضوعات مهندسی، موضوعات علم حیات و دوره‌های ترکیبی این دو مورد بحث قرار می‌گیرد و در این مقاله مختصری از برنامه‌های تحصیلی مهندسی زیستی در کشورهای مدرن ارائه و ایجاد این رشته در آموزش عالی کشور پیشنهاد می‌شود.

واژه‌های کلیدی: مهندسی زیستی، زیست‌شناسی، مهندسی.

۱. مقدمه

گسترش علم درخت دانش انسانی را پر بارتر کرده است. صدسال پیش مباحث ترمودینامیک، نور و الکتریسته با هم تمام علم فیزیک را تشکیل می دادند، ولی امروزه هیچ کس نمی تواند ادعا کند که همه چیز را در باره نور می داند. بین فیزیکدانان متخصص نور که روی پارامترهای عدسی دوربین عکاسی کار می کنند و پژوهشگری که با نور لیزر آزمایش انجام می دهد، شکاف بزرگی به وجود آمده است. امروزه، تعداد علوم مختلف به طور روزافزون رو به افزایش است و تقسیم بندی هر موضوع به موضوع های جدید لزوماً ادامه پیدا می کند، چرا که بر تعداد پژوهشگران و متخصصانی که به بررسی موضوع های بیشتر و تازه تر می پردازند، مرتباً افزوده می شود.

در دهه های جدید، به دنبال این گسترش و پراکندگی علمی سؤالی پیش آمده است که آیا افراط در تخصص ثمرات تلخی را به بار نمی آورد و توسعه علمی را سرانجام فلج نخواهد کرد؟ دانشی که از علوم تخصصی به دست می آید باید به وسیله ای گسترش یابد و به یک دانش عمومی تبدیل شود تا به صورت کارآمد در رشته های مختلف از آن استفاده به عمل آید. به همین سبب، از نیمه دوم قرن بیستم علوم رابط (بین رشته ای) ظهور پیدا کرده است تا در حوزه این علوم بین رشته ای از برخورد اندیشه ها شرایط روشنی به وجود آید تا موجب پیشرفت پژوهش ها و حل بهتر مسائل مختلف در صنایع متنوع شود [از علوم بین رشته ای می توان به مهندسی صنایع اشاره کرد که از تداخل علوم مدیریتی و مهندسی ابداع شده است].

مطالعاتی (پژوهش هایی) که از جنبه های به ظاهر گوناگون [و در واقع نزدیک به هم] در علوم بین رشته ای آغاز می شود، افکار تازه و جدیدی را برمی انگیزد و امکانات گسترده ای را به دست خواهد داد که در این زمینه نیاز به علم مهندسی زیستی احساس می شود تا بتوان تداخلی از اندیشه های زیست شناسان و مهندسان در کانون یک علم بین رشته ای فراهم آورد. تغییرات ویژه در زیست شناسی از چهل سال پیش آغاز شده است که در این دوره بیولوژیست ها نه تنها به جمع آوری اطلاعات عمومی از حقایق ویژه پرداخته، بلکه اطلاعات اساسی جدیدی در زمینه های مختلف به دست آورده اند که علاقه به طراحی تولیدات و فرایندهای جدید بر پایه بیولوژی را فراهم آورده است و در این زمینه یک علم رابط دیگر به

نام بیونیک^۱ نیز گسترش پیدا کرده که هدف آن الگوبرداری از طبیعت برای پرداختن به مسائل فنی است که می‌توان به الگوگیری‌های متنوع و مختلف اشاره کرد که تعدادی از آنها عبارت‌اند از: برج ایفل، مواد هوشمند، Robofly و ... [۱].

با گسترش زیست‌شناسی موج تداخل افکار زیست‌شناسان و مهندسان فراهم می‌شود؛ به عنوان مثال، منجر به ارتباطی بین پزشکان و مهندسان الکترونیک و تولیدات کنترلی بسیار مؤثر یا تجهیزات درمانی کارآمد شده که در این صورت، قطعات مصنوعی اجزای بدن با سازگاری بهتری ابداع می‌شود. رشته‌های مختلف مهندسی در حال حاضر نیز از کمک‌های فراوان علم بیولوژی بهره می‌برند که می‌توان به این موارد اشاره کرد: مهندسی محیط زیست و مهندسی کشاورزی که اغلب عناصر بیولوژیکی را در اجزای گیاهان اندازه‌گیری می‌کند و اخیراً نیز دستکاری‌های ژنتیکی، فرایندهای سلولی و ملکولی و کشت بافته علاقه مهندسان را به مهندسی بیوشیمی و فرایندهای زیستی برانگیخته است. با وجود اثبات کاربرد زیست‌شناسی در بعضی از رشته‌های کاربردی مهندسی مانند کشاورزی، بیوشیمی، پزشکی، صنایع و... و نیز ارتباط بسیار قوی که با آن دارند، مهندسان از این علم استفاده نمی‌کنند و در نتیجه، کارآیی بهتر را برای انجام دادن امور محول شده به دست نمی‌آورند. به همین دلیل؛ موج بزرگی از علاقه‌های دانشجویان و استادان به ایجاد دوره‌های تحصیلی با ترکیب علوم مهندسی با زیست‌شناسی ایجاد شده است که به تعریف برنامه‌های تحصیلی مناسب نیاز دارد تا دانشجویان را برای تلاش در کاربردهای ویژه و بهتر در سطح پیشرفته آماده سازد [۲]. به همین سبب، در این مقاله به طور مختصر به آموزش مهندسی زیستی و برنامه‌های درسی این علم بین رشته‌ای پرداخته می‌شود.

۲. چهارچوب ادراکی آموزش مهندسی زیستی

پژوهشگران در تلاش هستند که اساس مهندسی زیستی را تشریح کنند تا مراحل که باید در این دوره ایجاد گردد، مشخص شود و دوره‌های مهندسی زیستی موجود بهتر اجرا شود. این دوره باید شامل دیدها و طیف‌های ترقی‌خواه و پیشرو باشد. مهندسان در آینده باید به جای

طراحان محض، سترکنندگان دقیق باشند و سیستم‌های کامپیوتری نیز بسیار قوی شوند تا اجازه طراحی مجدد عملکردها را پیدا و عملکردهای تکنولوژیکی مهندسان را پشتیبانی کنند. مهندسان زیستی نیز باید قادر به تفکر مشابه‌سازی (تفکر آنالوگی توانایی برای انتقال اطلاعات از یک سیستم به یک غیر مشابه) باشند [۱].

رشته مهندسی زیستی باید بتواند ایده‌ها و مفاهیم رشته‌های مختلف مهندسی و زیست‌شناسی را در یک علم رابط درهم آمیزد. به همین دلیل، یک برنامه تحصیلی (دوره کارشناسی) پیشنهاد می‌شود تا در این راستا مهندسان بیولوژیکی با توانایی بهتر حل خلاق مسئله، پلی بین مهندسی و زیست‌شناسی باشند و آموزش‌ها باید بتوانند بین مهندسان و زیست‌شناسان ارتباطی ایجاد کنند. در این دوره باید بین دروس ویژه مهندسی و زبان زیست‌شناسی نظم خاصی ایجاد شود و بسیار حایز اهمیت است که این مهندسان برای حل مسائل از راه‌حلهایی استفاده کنند که برای هر دو گروه آشنا باشد. در این بین، مهندسان تمایل دارند که از راه‌های ریاضی - فیزیک برای حل مسئله استفاده کنند که این تکنیک برای سیستم‌های زیست‌شناسی معمول نیست و زیست‌شناسان نیز از بعضی تکنیک‌های ویژه استفاده می‌کنند که برای مهندسان رایج و آشنا نیست. بنابراین، دانشجویان مهندسی زیستی باید توسط هر دو گروه آموزش ببینند تا راه‌حل‌های ابداعی آنها برای سیستم‌های تکنیکی و سازگاری با محیط زیست کارآمد باشد [۳].

برنامه تحصیلی کارشناسی مهندسی بیولوژیکی یک برنامه تحصیلی عمومی است که آموزش اساسی در علوم فیزیک، ریاضی، شیمی، زیست‌شناسی و مهندسی را ارائه می‌کند. دانشجویان باید قادر باشند تمام افق‌های کاربردی بالقوه زیست‌شناسی را از سطح زیرسلولی (مولکولی) تا اکولوژیکی مشاهده کنند. البته، شایان ذکر است که آنها نیاز ندارند تمام جزئیات هر سطح کاربردی را فراگیرند. یک چنین برنامه تحصیلی لازم است تا دانشجویان را به سمت آموزش کاربردی سیستم‌های زیست‌شناسی پیش ببرد. دانشجویان باید تفکر آنالوگی را بیاموزند و تجربه‌هایی در انتقال اطلاعات از یک سیستم به سیستم دیگر را درک کنند.

همچنین، مهندسی زیستی یک علم بین‌رشته‌ای مهندسی مبتنی بر علم بیولوژی است. مهندسان زیستی برای علم زیست‌شناسی باید مانند مهندسان شیمی برای شیمی، مهندسان

الکتریسته برای الکتریسته و مهندسان مکانیک برای مکانیک باشند. مهندسی زیستی بر یک کاربرد یا صنعت ویژه اشاره ندارد و در این راه با مهندسی پزشکی، محیط زیست یا کشاورزی تفاوت دارد و در آن اطلاعات زیست‌شناسی برای کاربردهای ویژه استفاده می‌شود که در این خصوص، زنجیره‌ای از مهندسی با زیست‌شناسی درگیر است و مهندسی را که دارای اطلاعات اساسی در زمینه زیست‌شناسی است، مهندس زیستی می‌نامند [۴].

این دوره تحصیلی کارشناسی پیشنهادی بسیار مشابه برنامه تحصیلی بسیاری از علوم مهندسی است که در دانشگاه‌ها رایج است. مهندسی زیستی آموزشی اساسی در مورد اطلاعات ویژه و کاربردی ارائه می‌کند و دانشجویان این رشته با تجربه علمی به متخصصان مؤثری تبدیل خواهند شد. همچنین، آموزش این رشته تحصیلی به پیشرفت‌های ویژه در دوره‌های دانشگاهی دیگر مانند مهندسی پزشکی، بیوتکنولوژی، کشاورزی و... منجر می‌شود.

البته، برای هر هیبریدی تعریف کامل ارتباط بین اولاد و پدر و مادر سخت است. با اینکه این رشته تحصیلی در کشورهای مختلف جهان ارائه شده است، ولی اختلاف نظر در مورد دروس آن مشاهده می‌شود. بعضی مهندسان عقیده دارند که مهندسان بیولوژی باید اول مهندس شوند، سپس بیولوژی را آموزش ببینند و عده‌ای نیز آنها را جدا فرض می‌کنند. حال برای حل مسئله باید پژوهشی گسترده در مورد نیازها و خواسته‌های صنایع، سازمان‌ها و مراکز مختلف علمی، صنعتی، نظامی و... صورت گیرد [مهندسی خواسته‌ها به درستی انجام شود]. سپس با شناخت هرچه بهتر خواسته‌ها و قابلیت‌های متنوع رشته‌های مختلف مهندسی و زیست‌شناسی برنامه تحصیلی متناسب با نیازها ارائه شود [۳].

۳. نتایج و ثمرات

- بعضی از نتایج و ثمرات این رشته به شرح زیر است:
- توسعه توانایی برای درک بهتر پدیده‌های فیزیکی؛
 - درک چهارچوب اساسی از علوم مهندسی؛
 - آشنایی با کامپیوتر و تکنیک‌های کامپیوتری برای حل مسائل در زمینه‌های مختلف؛
 - توانایی برای طراحی فرایند حل مسئله؛

- توسعه و گسترش اصول مهندسی؛
- به دست آوردن اطلاعات در مورد جهان اطراف انسان؛
- توانایی برای ایجاد فرضیات مهندسی مستدل به منظور تولیدات ویژه و راه حل های مؤثر.

۴. مفاهیم اساسی مهندسی زیستی

مهندسان زیست شناسی باید در دو حوزه زیست شناسی و مهندسی آموزش ببینند. در این بین آموزش مهندسی به سمت توسعه توانایی های ادراکی و محاسبه ای پیش می رود و آموزش زیست شناسی به منظور پیشرفت توانایی های بحث و ادراک است و قابلیت های تشریحی و ارتباطی را توسعه می دهد که هر دو جنبه مذکور برای مهندسان بیولوژی حایز اهمیت است.

- بعضی از مواردی که مهندسان زیست شناسی باید مطالعه کنند، عبارت اند از:
- ارتباط حداقل با لغات ویژه زیست شناسی و توانایی برای استفاده از این لغات در ارتباطات تکنیکی مؤثر با زیست شناسی، فلسفه، علوم کاربردی، مهندسی و ...؛
- قلمرو زیست شناسی به ویژه تکنیک های حل مسئله مرتبط با عملکردهای زیست شناسی؛
- مفاهیم اساسی مهندسی مانند تعادل، تغییر، آنتروپی مثبت، فرایندهای معکوس و مهندسی مجدد، مشابه سازی، ساده سازی و ...؛

- مفاهیم اساسی زیست شناسی: عدم خطی بودن، فراوانی، بهینه سازی، تکامل و ...

بعضی مفاهیم نیز وجود دارند که مهندسان زیست شناسی باید از هر دو جنبه آنها را مورد بررسی قرار دهند تا بتوانند با به کار بردن مفاهیم اساسی مهندسی و زیست شناسی به بهترین نحو در زمینه حل مسائل تکنولوژی پیشرفت کنند.

شایان ذکر است که تعدادی از موفق ترین راه حل های مهندسی از مطالعه راه حل های موجود در طبیعت الگو گرفته شده اند که این حوزه علمی مرتبط با علم بیونیک یا بیومیمتیک^۱ است. می توان به بعضی از این الگوگیری ها اشاره کرد: برج ایفل از استخوان ران، Velcro از قلاب های گیاهان چسبنده، شبکه های عصبی کامپیوتری، زیر دریایی ها و

هواپیماها و... در این راه سیستم‌های بیولوژی به عنوان مدل‌های بسیار عالی برای ارائه راه‌حل‌هایی در بسیاری از مسائل پیچیده هستند و یکی از مهم‌ترین دلایل‌های تدریس دوره‌های مقدماتی بیولوژیکی برای مهندسان نیز همین مورد است [۵].

۵. دوره‌های رایج

در کشور ما دوره‌های علوم مهندسی بیشتر به جزئیات مفاهیم مهندسی پرداخته و دوره‌های علوم زیست‌شناسی نیز فقط به زیست‌شناسی مشغول شده‌اند و حتی به کاربردی کردن پژوهش‌های خود نیز مبادرت نمی‌ورزند. در کشورهای مختلف جهان تلاش‌های فراوانی برای تعریف برنامه تحصیلی مهندسی زیستی انجام شده است و برنامه‌های تحصیلی کارشناسی زیادی نیز گزارش شده که بیشتر این گزارش‌ها حول دوره‌های مهندسی است و موارد درسی آن نیز شامل فیزیک [به ویژه مقیاس ماکروسکوپیکی]، شیمی [آلی، غیرآلی و بیوشیمی]، ریاضی، استاتیک، دینامیک، ترمودینامیک، علم مواد و کامپیوتر است و در زمینه درس زیست‌شناسی پژوهش‌های فراوانی انجام شده است. بعضی اعتقاد دارند که فقط یک درس دو واحدی کافی است و عده‌ای دیگر نیز بر تعداد درس‌های بیشتر اشاره دارند، به عنوان مثال در دانشگاه مریلند^۱ بیشتر از درس دو واحدی در زمینه‌های مختلف زیست‌شناسی از قبیل گیاه‌شناسی، جانورشناسی، تکوین و... ارائه شده است تا دانشجویان به مقدار کافی با مفاهیم علوم زیست‌شناسی آشنا شوند.

در سطوح بالاتر [یعنی دروس تخصصی] نیز تداخل اطلاعات و آموزش‌های سیستم‌های زیستی و مهندسی بسیار ضروری است و در هر کدام از سطوح باید موارد مهندسی با نمونه‌هایی از یک ترتیب وسیعی از کاربردهای زیست‌شناسی در هم آمیخته شوند و دانشجویان مهندسی زیستی در معرض کاربردهای پزشکی، الکترونیک، کامپیوتر، علوم محیط‌زیست، بیوشیمی و... قرار گیرند. البته، باید طراحی و ارتباط بسیار مؤثری در برنامه تحصیلی طراحی شود تا دانشجویان اکثر مهارت‌های مهندسی را نیز کسب کنند.

یکی دیگر از دانشگاه‌های آمریکا، ۵ درس تخصصی را در برنامه تحصیلی دانشجویان

مهندسی زیستی قرار داده است که عبارت‌اند از:

۱. بیولوژی برای مهندسان

۲. پاسخ‌های بیولوژیکی به محرک‌های محیطی

۳. فرایندهای انتقال زیستی

۴. خواص مهندسی مواد زیستی

۵. کنترل سیستم‌های زیستی

مؤسسه National Science Foundation نیز برنامه تحصیلی بین رشته‌ای با عنوان Biomedical Engineering برنامه‌ریزی کرده و دروس مهندسی زیستی را با دروس پزشکی درهم آمیخته است که در این رشته تحصیلی مهندسان زیستی به‌طور محض به کاربردهای این علم در پزشکی می‌پردازند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

در این مقاله به معرفی یک رشته کارشناسی بین رشته‌ای با عنوان مهندسی زیستی پرداخته شده و این رشته تحصیلی با توجه به محدودیت‌ها و تخصص‌گرایی‌های علمی در زمینه‌های مختلف به عنوان یک راه‌حل کارآمد در جهت پیشرفت پروژه‌های تحقیقاتی و صنایع مختلف کشور ارائه شده است و پیشنهاد می‌شود که با برگزاری رشته‌های مشابه یا حداقل گنجانیدن دوره‌های زیست‌شناسی در برنامه‌های تحصیلی مهندسان و برنامه‌ریزی این قبیل امور در آموزش عالی کشور، مهندسان را با راه‌حل‌ها و قابلیت‌های طبیعت آشنا ساخت تا آنها بتوانند با الگوگیری از جهان طبیعت پیشرفت‌های چشمگیری در زمینه‌های مختلف به‌دست آورند.

مراجع

1. Julian F.V. Vincent and Darrell L. Mann., Systematic technology transfer from biology to engineering. Royal Society, p. 159-173, 2002.
2. Julian F.V. Vincent, Stealing Ideas form nature. Center for biomimetics, The university of reading, 2002.

3. Philip Ball, Lifes lessons in design. nature. 409, 413-416, 18 January, 2001.
4. Michael H.Dickinson, Bionics: Biological insight into mechanical design, Proc. Natl. Acad. USA., December 7, Vol. 96, No. 25, pp. 14208-14209, 1999.
5. P Ramachandera RAO, Biomimetics, Sadhana, Vol. 28, parts 3 & 4, printed in India, 2003.

(تاریخ دریافت مقاله: ۸۳/۳/۳۱)